

“मराठी भाषा: परंपरा, वर्तमान आणि आव्हाने”

प्रा. डॉ. सागर अशोक पाटील

कन्या महाविद्यालय, मिरज

सारांश (Abstract) : मराठी भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक अस्मितेची अभिव्यक्ती आहे. भारतीय भाषांच्या परंपरेत विकसित झालेल्या मराठी भाषेने कालक्रमाने विविध सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक प्रवाह आत्मसात करत स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. विशेषतः संत साहित्य, लोकपरंपरा आणि आधुनिक साहित्यप्रवाह यांच्या साहाय्याने मराठीने अभिजाततेचा आणि लोकाभिमुखतेचा समन्वय साधला आहे. मराठी भाषेच्या विकासप्रक्रियेचा विचार करता, तिच्या परंपरेत भाषिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक घटकांचा बहुआयामी संगम दिसून येतो. मध्ययुगीन संतपरंपरेने मराठीला लोकभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला, तर आधुनिक काळात सामाजिक सुधारणा, शिक्षणप्रसार आणि मुद्रणसंस्कृतीच्या प्रभावामुळे तिच्या अभिव्यक्तीच्या कक्षा विस्तारल्या. यामुळे मराठी भाषा ही केवळ साहित्यनिर्मितीपुरती मर्यादित न राहता ज्ञानव्यवहार, प्रशासन आणि सामाजिक संवाद यांची प्रमुख माध्यम बनली. तथापि, उत्तरआधुनिक आणि जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेसमोर अनेक संरचनात्मक व कार्यात्मक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. इंग्रजी भाषेचे वाढते वर्चस्व, तंत्रज्ञानातील इंग्रजीकेंद्री स्वरूप, शहरीकरणामुळे भाषिक वापरातील बदल, तसेच नव्या पिढीतील मराठी वाचन संस्कृतीचा न्हास या घटकांचा मराठीच्या अस्तित्वावर व विकासावर परिणाम होताना दिसतो. याशिवाय, शिक्षणव्यवस्थेतील धोरणात्मक बदल, मराठी माध्यम शाळांची घटती संख्या आणि डिजिटल क्षेत्रातील मराठीचा मर्यादित वापर हीदेखील गंभीर चिंतेची बाब ठरते. या सर्व पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेच्या परंपरेचे पुनर्मूल्यांकन करणे, वर्तमान स्थितीचे विश्लेषण करणे आणि भविष्यातील आव्हानांचा चिकित्सक पद्धतीने विचार करणे आवश्यक ठरते. म्हणून प्रस्तुत लेखामध्ये मराठी भाषेच्या अभिजात परंपरेपासून ते तिच्या समकालीन स्थितीपर्यंत आणि उद्भवणाऱ्या आव्हानांपर्यंत विविध पैलूंचा आढावा घेण्यात आला आहे.

की - वर्ड : मराठी भाषा : परंपरा, वर्तमान आणि आव्हाने

I. प्रस्तावना :

मराठी भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक अस्मितेची अभिव्यक्ती आहे. भारतीय भाषांच्या परंपरेत विकसित झालेल्या मराठी भाषेने कालक्रमाने विविध सांस्कृतिक, धार्मिक आणि सामाजिक प्रवाह आत्मसात करत स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. विशेषतः संत साहित्य, लोकपरंपरा आणि आधुनिक साहित्यप्रवाह यांच्या साहाय्याने मराठीने अभिजाततेचा आणि लोकाभिमुखतेचा समन्वय साधला आहे. मराठी भाषेच्या विकासप्रक्रियेचा विचार करता, तिच्या परंपरेत भाषिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक घटकांचा बहुआयामी संगम दिसून येतो. मध्ययुगीन संतपरंपरेने मराठीला लोकभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला, तर आधुनिक काळात सामाजिक सुधारणा, शिक्षणप्रसार आणि मुद्रणसंस्कृतीच्या प्रभावामुळे तिच्या अभिव्यक्तीच्या कक्षा विस्तारल्या. यामुळे मराठी भाषा ही केवळ साहित्यनिर्मितीपुरती मर्यादित न राहता ज्ञानव्यवहार, प्रशासन आणि सामाजिक संवाद यांची प्रमुख माध्यम बनली. तथापि, उत्तरआधुनिक आणि जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेसमोर अनेक संरचनात्मक व कार्यात्मक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. इंग्रजी भाषेचे वाढते वर्चस्व, तंत्रज्ञानातील इंग्रजीकेंद्री स्वरूप, शहरीकरणामुळे भाषिक वापरातील बदल, तसेच नव्या पिढीतील मराठी वाचन संस्कृतीचा न्हास या घटकांचा मराठीच्या अस्तित्वावर व विकासावर परिणाम होताना दिसतो. याशिवाय, शिक्षणव्यवस्थेतील धोरणात्मक बदल, मराठी माध्यम शाळांची घटती संख्या आणि डिजिटल क्षेत्रातील मराठीचा मर्यादित वापर हीदेखील गंभीर चिंतेची बाब ठरते. या सर्व पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेच्या परंपरेचे पुनर्मूल्यांकन करणे, वर्तमान स्थितीचे विश्लेषण करणे आणि भविष्यातील आव्हानांचा चिकित्सक पद्धतीने विचार करणे आवश्यक ठरते. म्हणून प्रस्तुत लेखामध्ये मराठी भाषेच्या अभिजात परंपरेपासून ते तिच्या समकालीन स्थितीपर्यंत आणि उद्भवणाऱ्या आव्हानांपर्यंत विविध पैलूंचा आढावा घेण्यात आला आहे.

मराठी भाषेची प्राचीनता, तिचे मूळ आणि तिची सातत्यपूर्ण साहित्यपरंपरा यांचा विचार करता मराठी ही अत्यंत समृद्ध व प्राचीन भाषा असल्याचे स्पष्ट होते. मराठीचे मूळ महाराष्ट्री प्राकृतमध्ये आढळते. महाराष्ट्र या प्रदेशानामापेक्षा 'महाराष्ट्री' ही भाषा अधिक प्राचीन असल्याचे लक्षात येते. अश्मक, कुंतल, अपरान्त आणि विदर्भ या प्रदेशांमध्ये महाराष्ट्री प्राकृतचा व्यापक प्रसार होता. सातवाहनांच्या राजवटीत (इ.स.पूर्व २३० ते इ.स. २३०) राज्यविस्तार उत्तर भारतापर्यंत झाल्यामुळे या भाषेचा उपयोग भारताच्या विस्तृत भूभागात होत होता. मराठी भाषेचा इतिहास सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीपर्यंत मागे जातो. याचे पुरावे ब्राह्मी लिपीत कोरलेल्या नाणेघाट व नाशिक येथील शिलालेखांतून आढळतात. महाराष्ट्री प्राकृत ही भाषा त्या काळात लेखनासाठी वापरली जात होती आणि तिचेच पुढे अपभ्रंशातून मराठीत रूपांतर झाले. चौथ्या शतकापासून अपभ्रंश भाषेचा विकास झाला आणि बाराव्या शतकापर्यंत तिचा प्रभाव टिकून राहिला. याच काळात आधुनिक मराठीचा उदय होत असल्याचे दिसून येते.

मराठीच्या आद्य परंपरेचा विचार करताना 'गाथासप्तशती' या ग्रंथाचे विशेष महत्त्व अधोरेखित होते. सातवाहन राजा हाल याने संकलित केलेला हा ग्रंथ 'गाथा सत्तमई' या नावानेही ओळखला जातो. 'गाथा' म्हणजे कविता आणि 'सप्तशती' म्हणजे सातशे, परंतु प्रत्यक्षात या ग्रंथात सुमारे १००८ कविता आहेत. या काव्यातून तत्कालीन ग्रामीण, नागरी तसेच लोकजीवनाचे अत्यंत जिवंत आणि ललित चित्रण आढळते. शृंगार, करुण, दैन्य, आनंद अशा मानवी भावविश्वातील विविध अंगांचे प्रभावी चित्रण या गाथांमध्ये दिसते. त्यामुळे हा ग्रंथ मराठीतील आद्य आणि महत्त्वपूर्ण काव्यपरंपरेचा पुरावा मानला जातो. मराठी भाषेच्या लिपीविकासाचाही अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. प्रारंभी ब्राह्मी लिपीत लेखन होत असल्याचे नाणेघाट, नाशिक इत्यादी शिलालेखांवरून दिसते. पुढे ब्राह्मी लिपीच्या उत्क्रांतीतून देवनागरी लिपीचा विकास झाला. इसवी सनाच्या नवव्या शतकानंतर देवनागरीचा वापर वाढू लागला आणि मराठीनेही तिचा स्वीकार केला. दिवेआगर येथील शके ९८२चा ताम्रपट तसेच श्रवणबेळगोळ, पंढरपूर, अंबेजोगाई येथील शिलालेख याची साक्ष देतात. संतसाहित्यदेखील प्रामुख्याने देवनागरी लिपीतच उपलब्ध आहे. तसेच, ब्राह्मी लिपीशी असलेले मराठीचे नाते पुढील काळातही पूर्णपणे विस्मृतीत गेले नाही, याचे उदाहरण 'ज्ञानेश्वरी' तील एका ओवीत आढळते. त्या ओवीत गणेशाचे ध्यान ब्राह्मी अक्षरांच्या समूहातून व्यक्त झाल्याचे दिसते, जे प्राचीन परंपरेची जाणीव जपणारे आहे. एकूणच, मराठी भाषा ही महाराष्ट्री प्राकृतपासून विकसित झालेली, सुमारे दोन हजार वर्षांची परंपरा लाभलेली आणि समृद्ध साहित्यवारसा असलेली भाषा आहे. 'गाथासप्तशती' सारख्या ग्रंथांमुळे तिच्या प्राचीन काव्यपरंपरेचा ठोस पुरावा मिळतो, तर शिलालेख व ताम्रपटांमुळे तिच्या ऐतिहासिक आणि लिपीविकासाच्या परंपरेची सुस्पष्ट साखळी दिसून येते.

मराठी भाषेच्या इतिहासाचा विचार केल्यास तिचा भाषिक प्रवास हा टप्प्या टप्प्याने झालेला दिसतो. हा प्रवास केवळ भाषिक बदलांचा नसून सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परिवर्तनाचाही साक्षीदार आहे. प्रारंभी महाराष्ट्री प्राकृत ही भाषा प्रचलित होती. इ.स.पूर्व सुमारे ६०० ते इ.स. ७०० या कालखंडात ही भाषा लोकवाणी, प्रशासन आणि साहित्य या सर्व क्षेत्रांत वापरली जात होती. नाणेघाट व नाशिक येथील शिलालेख, तसेच 'गाथासप्तशती' सारखा ग्रंथ ही तिची ठोस उदाहरणे आहेत. या भाषेची वैशिष्ट्ये म्हणजे साधी, प्रवाही आणि लोकाभिमुख शैली. उदाहरणार्थ, संस्कृतमधील "राजन् गच्छति" हे वाक्य प्राकृतमध्ये "रायो गच्छइ" अशा स्वरूपात येते. येथे शब्दरचना अधिक सुलभ झालेली दिसते.

यानंतर महाराष्ट्री अपभ्रंश हा टप्पा येतो. चौथ्या ते सातव्या शतकात ही भाषा विकसित झाली. अपभ्रंश म्हणजे मूळ प्राकृतचे बदललेले, अधिक लोकाभिमुख रूप. या काळात ध्वनी, शब्दरचना आणि व्याकरणात लक्षणीय बदल झाले. उदाहरणार्थ, "रायो गच्छइ" हे वाक्य अपभ्रंशात "राउ जइ" किंवा "राउ जइति" असे होते. येथे शब्द अधिक लहान, सोपे आणि उच्चारानुसार बदललेले दिसतात. या काळातील साहित्यामध्ये लोकजीवनाचे प्रतिबिंब दिसते. जैन आणि लोककाव्यपरंपरेत अपभ्रंशाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर झाल्याचे आढळते. अपभ्रंशातून पुढे प्रारंभीची मराठी उदयास आली. साधारणतः आठव्या शतकानंतर मराठीने स्वतंत्र ओळख निर्माण करण्यास सुरुवात केली. या काळात शिलालेख, ताम्रपट आणि धार्मिक साहित्यामध्ये मराठीचे प्रारंभिक स्वरूप दिसते. उदाहरणार्थ, काही ताम्रपटांमध्ये "देवासी दिले", "गाव दिला" अशी मराठीसदृश वाक्यरचना आढळते. यावरून भाषा अधिक स्पष्ट, रचनात्मक आणि स्थिर होत असल्याचे दिसते.

ध्वनीबदल आणि शब्दरचनेतील परिवर्तन हेही या विकासात महत्त्वाचे आहे. उदाहरणार्थ:

संस्कृत: "कर्ण" → प्राकृत: "कण्ण" → अपभ्रंश: "कन्न" → मराठी: "कान"

संस्कृत: "नयन" → प्राकृत: "णयण" → अपभ्रंश: "णइण" → मराठी: "डोळे"

यावरून भाषेतील उच्चारसुलभता आणि लोकाभिमुखता स्पष्ट होते. अशा प्रकारे महाराष्ट्री प्राकृतपासून सुरू झालेला प्रवास अपभ्रंशातून होत प्रारंभीच्या मराठीत आणि पुढे आधुनिक मराठीत विकसित झाला. प्रत्येक टप्प्यात भाषेने बदल स्वीकारले, नवीन रूप धारण केले आणि समाजाच्या गरजांनुसार स्वतःला घडवले. त्यामुळे मराठी ही केवळ ऐतिहासिकदृष्ट्या प्राचीन भाषा नसून सतत विकसित होत राहणारी, समृद्ध आणि सजीव भाषा आहे.

मराठीच्या ऐतिहासिक पुराव्यांचा विचार करताना शिलालेख आणि ताम्रपट यांचे विशेष महत्त्व अधोरेखित होते. मराठीच्या भाषिक परंपरेची सुस्पष्ट साखळी या पुराव्यांमधून दिसून येते. इ.स. ६३४ मधील ऐहोळे शिलालेख हा शके ५५६ मधील मानला जातो. चालुक्य सम्राट पुलकेशी द्वितीय यांच्या काळातील हा शिलालेख 'महाराष्ट्र' या शब्दाचा प्रारंभीचा उल्लेख करणारा आहे. उदाहरणार्थ, या लेखात "महाराष्ट्रमंडल" असा उल्लेख आढळतो, ज्यातून प्रादेशिक ओळख स्पष्ट होते. हा शिलालेख ब्राह्मीच्या उत्तरावस्थेतील लिपीत असून भाषेतील संक्रमण दर्शवतो. श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख शके ९०५ (इ.स. ९८३) चा असून, त्यात स्थानिक भाषेचा प्रभाव अधिक स्पष्टपणे दिसतो. उदाहरणार्थ, काही वाक्यरचनांमध्ये संस्कृतप्रभाव कमी होऊन लोकभाषेच्या जवळ जाणारी शैली दिसते. यावरून मराठीसदृश रूपांची सुरुवात झाल्याचे लक्षात येते.

दिवेआगर ताम्रपट हा शके ९८२ (इ.स. १०६०) मधील महत्त्वाचा पुरावा आहे. या ताम्रपटात "देवासी दिले", "गाव दिला" यांसारखी मराठीसदृश वाक्यरचना आढळते. यावरून प्रशासनात स्थानिक भाषेचा वापर वाढत असल्याचे स्पष्ट होते. पंढरपूर व अंबेजोगाई येथील शिलालेख हे साधारणतः शके ११०० ते १२०० (इ.स. ११७८-१२७८) या कालखंडातील मानले जातात. या लेखांमध्ये अधिक स्पष्ट मराठी शब्दरचना दिसते. उदाहरणार्थ, "देवाचा सेवादार", "गावची सीमा" अशा स्वरूपातील शब्दप्रयोग आढळतात, जे आधुनिक मराठीच्या अधिक जवळचे आहेत.

उपरोक्त पुराव्यांच्या आधारे ब्राह्मी ते देवनागरी लिपीचा विकासही स्पष्ट होतो. प्रारंभी ब्राह्मी लिपीत कोरलेले लेख कालांतराने विकसित होत देवनागरी लिपीत आले. या बदलामुळे लेखन अधिक सुस्पष्ट आणि सुबोध झाले. उदाहरणार्थ, ब्राह्मीतील अक्षररचना अधिक प्रतीकात्मक व वळणदार होती, तर देवनागरीत सरळ, स्पष्ट आणि उच्चारसुसंगत अक्षररचना विकसित झाली. अशा प्रकारे शिलालेख व ताम्रपटांचा विचार केल्यास मराठी भाषेचा प्रवास अधिक स्पष्टपणे दिसून येतो. या उदाहरणांमधून मराठीचा विकास हा प्राकृत-अपभ्रंश-प्रारंभीची मराठी असा टप्प्याटप्प्याने होत गेल्याचे आणि तो ठोस ऐतिहासिक पुराव्यांनी सिद्ध झाल्याचे स्पष्ट होते.

मध्ययुगीन मराठी साहित्य हा मराठी भाषेच्या विकासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि निर्णायक टप्पा मानला जातो. या काळात मराठी भाषेला लोकभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला आणि ती धार्मिक, सामाजिक तसेच सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम बनली. मध्ययुगीन मराठी साहित्यामध्ये महानुभाव वाङ्मय आणि संत वाङ्मय हे दोन प्रमुख प्रवाह आढळतात. महानुभाव पंथातील 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ म्हाईभट यांनी लिहिला असून तो मराठीतील पहिला गद्यग्रंथ मानला जातो. या ग्रंथात श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या जीवनातील प्रसंगांचे साध्या, सरळ आणि बोलीभाषेतील शैलीत वर्णन केलेले आहे. यामधून मराठी गद्यलेखनाची सुरुवात आणि विकास स्पष्टपणे दिसून येतो.

संत वाङ्मयाने मराठी भाषेला अभूतपूर्व उंची प्राप्त करून दिली. महानुभाव व संत वाङ्मयामुळे मराठी भाषेला केवळ साहित्यिक समृद्धी मिळाली नाही, तर ती समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम बनली. मध्ययुगीन साहित्याने मराठी भाषेच्या परंपरेला दृढ पाया घालून तिच्या विकासाला दिशा दिली, हे स्पष्टपणे दिसून येते. बाराव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत मराठी साहित्यात श्रेष्ठ दर्जाच्या साहित्यनिर्मिती झाल्याचे दिसून येते. या काळात म्हाईभटाचे लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वर, नामदेव, चोखामेळा, एकनाथ, तुकाराम यांचे लेखन आहे. 'ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालास कळस' असे यांचे सार्थ वर्णन आहे. मराठी भाषेच्या अभिव्यक्तीक्षमतेचा आणि तिच्या सांस्कृतिक अधिष्ठानाचा विचार करताना संत साहित्य महत्त्वाचे ठरते. विशेषतः संत तुकाराम आणि संत ज्ञानेश्वर यांच्या लेखनातून मराठी भाषेचे स्वरूप केवळ संवादाचे माध्यम न राहता ती एक सशक्त वैचारिक आणि आध्यात्मिक साधन बनते, हे प्रकर्षाने दिसून येते. ज्ञानेश्वरांची मराठी भाषेबाबतची भूमिका अधिक व्यापक आणि तत्त्वज्ञानाशी निगडित दिसते. ज्ञानेश्वरीतील पुढील ओवी त्याचे द्योतक आहे: "माझा मराठाचि बोलु कौतुकें। परि अमृतातेंहि पैजा जिंकें ॥ ऐसीं अक्षरें रसिकें। मेळवीन ॥" या ओवीत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेच्या माधुर्याचे गौरवीकरण केले आहे. त्यांनी मराठीला 'अमृतापेक्षाही श्रेष्ठ' ठरवताना तिच्या रसाळपणावर आणि प्रभावीपणावर भर दिला आहे. परंतु, ही भूमिका केवळ भाषिक अभिमानापुरती मर्यादित नसून, ती लोकभाषेतून ज्ञानप्रसार करण्याच्या त्यांच्या व्यापक ध्येयाशी निगडित आहे. त्यांच्या मते, भाषा ही ज्ञानप्राप्तीचे साधन असून तिची सुलभता हीच तिची खरी ताकद आहे.

ज्ञानेश्वरांनी संस्कृतमधील गूढ तत्त्वज्ञान मराठीत आणून 'ब्रह्मविद्येचा सुकाळ' निर्माण केला, ही बाब विशेषत्वाने अधोरेखित करावी लागते. यामुळे ज्ञानाची मक्तेदारी मोडीत निघून सामान्य जनतेपर्यंत तत्त्वज्ञान पोहोचले. या प्रक्रियेला आधुनिक संज्ञेत 'ज्ञानाचे लोकशाहीकरण' असे म्हणता येईल. तथापि, या प्रक्रियेत मूळ तत्त्वज्ञानाचे काही प्रमाणात सुलभीकरण झाले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. मराठी संस्कृतीच्या घडणीत ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव अत्यंत मूलगामी आहे. हा ग्रंथ केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक न राहता सांस्कृतिक आणि भाषिक विकासाचा केंद्रबिंदू ठरतो. 'पसायदान' मधून व्यक्त झालेला सार्वत्रिक मानवतावाद हा मराठी संस्कृतीच्या मूल्यव्यवस्थेचा आधार बनतो.

संत तुकारामांच्या पुढील अभंगात शब्दांच्या सामर्थ्याचे अत्यंत परिणामकारक आणि प्रतीकात्मक चित्रण आढळते:

"आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने । शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू ॥१॥

शब्दचि आमच्या जीवाचे जीवन। शब्द वाटू धन जनलोका ॥२॥

तुका म्हणे पहा शब्दचि हा देव। शब्देचि गौरव पुजा करू ॥३॥"

या अभंगाचा विचार करता, तुकाराम शब्दांना केवळ अभिव्यक्तीचे साधन न मानता त्यांना 'धन', 'शस्त्र' आणि 'दैवत' या त्रिसूत्री स्वरूपात प्रतिष्ठा देतात. येथे 'शब्द' ही संकल्पना सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून उभी राहते. तथापि, या भूमिकेत शब्दांच्या प्रभावावर असलेला विश्वासही जाणवतो, जो संतपरंपरेतील अध्यात्मप्रधान दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब आहे. उदाहरणार्थ, "आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने" या अभंगातून त्यांनी शब्दसंपत्तीचे आणि ज्ञानाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. तसेच "जे का रंजले गांजले" या अभंगातून त्यांनी समाजातील दुःखित व वंचित घटकांविषयी सहानुभूती व्यक्त केली आहे. या सर्व अभंगांमुळे मराठी भाषा अधिक लोकाभिमुख, सखोल आणि प्रभावी बनली.

संत तुकाराम आणि ज्ञानेश्वर यांच्या लेखनातून मराठी भाषेचे स्वरूप बहुआयामी असल्याचे स्पष्ट होते. एकीकडे शब्दांचे दैवी आणि परिवर्तनकारी सामर्थ्य अधोरेखित होते, तर दुसरीकडे भाषा ही ज्ञानप्रसाराचे लोकाभिमुख साधन म्हणून उभी राहते. त्यामुळे मराठी भाषेचा अभ्यास केवळ साहित्यिक न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक संदर्भात करणे अधिक फलदायी ठरते. तसेच संत नामदेव यांच्या अभंगांमधून भक्तिभाव आणि सामाजिक समतेचा संदेश स्पष्टपणे व्यक्त होतो. चोखामेळा यांच्या अभंगांतून समाजातील उपेक्षित घटकांची वेदना आणि भक्तीभाव यांचे प्रभावी चित्रण दिसते. पुढे संत एकनाथ यांनी 'एकनाथी भागवत' सारख्या ग्रंथांच्या माध्यमातून मराठी साहित्याला समृद्ध केले आणि संतसाहित्यातील विचार अधिक सुसंगतपणे मांडले. या परंपरेचा उत्कर्ष संत तुकाराम यांच्या अभंगांमध्ये विशेषतः दिसून येतो. त्यांच्या रचनांमध्ये साधी, ओघवती आणि प्रभावी भाषा वापरली असून सामाजिक समता, भक्ती आणि मानवता यांचा संदेश दिलेला आहे. तुकोबांच्या नंतरही संतकविता झाली पण तिचा दर्जा तितका उरला नाही. पेशवाईत एकीकडे मोरोपंत, मुक्तेश्वर, वामन पंडित यांच्यासारख्या पंतकवींची संस्कृतप्रचुर रचना होती व त्याच वेळी बहुजन कवी लोकभाषेत लावण्या, पोवाडे रचत होते. पेशवाईच्या अस्ताच्या वेळी किंवा अव्वल इंग्रजी अमदनीत राज्यकर्त्या कोकणस्थ ब्राह्मणांना राज्य बुडाल्याचा मोठा धक्का सहन करावा लागला व त्यातून एक प्रकारची पराभूत मनोवृत्ती तयार होऊ लागली व त्यातून उभे राहण्याचा प्रयत्नही ते करू लागले. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर (जन्म १८५०) एकीकडे इंग्रजीतून अरेबियन नाईट्स, शेक्सपियर यांचे अनुवाद करू लागले होते व त्याचवेळी संस्कृतातून मराठीस बळ देण्याची भाषा व कृती करत होते. "मराठी भाषा ही एखाद्या नूतन भूमिकेसारखी असून तिची नांगरट व मशागत अद्याप व्हावयची आहे म्हणून एकीकडून इंग्रजी व दुसरीकडून संस्कृत असा बळकट आधार तिस दिला पाहिजे." अशा आशयाचे त्यांचे विधान प्रसिद्ध आहे, असे असले तरी ज्या भाषेत लीळाचरित्र लिहिले गेले, ज्या भाषेत ज्ञानेश्वर, नामदेव, मुकुंदराज, एकनाथ, तुकाराम यांनी लिहिले, ती नूतन भूमिकेसारखी कशी असेल. नंतरच्या एवढ्या वर्षांतही जे मराठी साहित्य अजून त्या दर्जाला पोहोचले नाही तो दर्जा गाठलेला काळ चिपळूणकरांच्या लक्षात आलेला नाही हे दिसून येते कारण मराठीवर संस्कृतचा प्रभाव सुरू होण्याचा हाच काळ होय. लिहिण्यावाचण्याची परंपरा असलेली ब्राह्मण व तत्सम जातीतील माणसे ब्रिटिशांनी राज्यव्यवहारासाठी जशी हाताशी धरली तशीच स्थानिक भाषा, साहित्य यांच्या अभ्यासासाठीही. ते स्वाभाविकच होते. बहुजनात औपचारिक शिक्षण जवळपास नसल्यासारखेच होते. परिणामी लिखित गद्याची भाषा संस्कृतप्रचुर होण्याकडे कल वाढता राहिला.

चिपळूणकरांचे समकालीन महात्मा जोतीराव फुले यांनी याच काळात फार महत्वाचे साहित्य लेखन केले. फुले मुख्यतः सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात काम करत होते. त्याचबरोबर लेखनही करीत होते. त्यांनी कविता (अखंड) निबंध, लेख, नाटके असे विपुल लेखन केलेले आहे. युरोपात बटोल्ट ब्रेक्ट ने EPIC THEATRE ची सैद्धांतिक मांडणी करण्याआधी इथे मराठीत म. फुले यांनी 'तृतीय रत्न' हे

नाटक ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणल्यासारखे लिहिले होते यावरून त्यांचे महत्त्व विशद होते. स्वातंत्र्यानंतर काही काळ चिपळूणकर परंपरेचा प्रभाव होता. पण १९६०च्या सुमाराला पुन्हा ठळक बदलाला सुरुवात झाली. फुले, शाहू, आंबेडकर अशी विचारधारा मानणारे बहुजन लेखक आपल्या भाषेत लिहू लागले. या अठरापगड जातीतील लेखकांनी संस्कृतचा प्रभाव धुडकावून लावला आहे. मराठीवर संस्कृतचा प्रभाव आठव्या शतकातच पडू लागला होता, मात्र तो पुढे सोळाव्या शतकात कमी झाल्याचे लक्षात येते. कारण मुसलमानी राजवटीतील मराठी सरदारांचे दक्षिणोत्तर अनेक ठिकाणी वास्तव्य. दक्षिणेतील मुसलमानांच्या उर्दू भाषेवर (तिला दख्खनी म्हणत) मराठीचा प्रभाव पडला. या भाषेत बरेच साहित्य आहे. 'पदमराव कदम' नावाचे काव्यही आहे. या काळातच मराठीवर फारसीचा प्रभाव बराच पडून बरेच फारसी, अरबी शब्द मराठीत आले आणि रूढ झाले. पण मराठीचा मूळ ढाचा त्यामुळे बदलला नाही. शिवाजीकालीन पत्रव्यवहार, पेशवेकालीन पत्रव्यवहार पाहिला असता याची कल्पना येते. अनेक प्रकारचे प्रभाव पुन्हा पुन्हा पचवून त्यांना आत्मसात करून ही देशी भाषा प्रगल्भ होत गेलेली आहे.

मराठी साहित्याची थोरवी स्वयंसिद्ध आहे. अनेक मराठी साहित्यकृतींना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळालेले आहेत. वि.स. खांडेकर, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, भालचंद्र नेमाडे या चार मराठी साहित्यिकांना भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळालेले आहेत. शिवाजी सावंत यांना मूर्तिदेवी पुरस्कार मिळालेला आहे. साहित्य अकादमीचे पुरस्कार अनेक मराठी लेखकांना मिळालेले आहेत. वरील साहित्यिकांच्या योगदानामुळे मराठी भाषेला केवळ राष्ट्रीयच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरही प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. ज्ञानपीठ पुरस्कारांच्या माध्यमातून मराठी साहित्याची गुणवत्ता, वैविध्य आणि सर्जनशील क्षमता अधोरेखित झाली असून, मराठी भाषा ही एक समृद्ध, विकसित आणि जागतिक साहित्यविश्वात महत्त्वपूर्ण स्थान असलेली भाषा म्हणून प्रस्थापित झाली आहे.

भाषेच्या अभिजातपणासंबंधी भाषेची प्राचीनता, भाषेची नैतिकता आणि सलगता, भाषिक आणि वाङ्मयीन परंपरेचे स्वयंभूषण, प्राचीन भाषा व तिचे आधुनिक रूप यांच्यात असलेले नाते हे निकष महत्त्वाचे ठरतात. या निकषांच्या व मुद्यांच्या अनुषंगाने विचार करताना मराठी भाषा ही अभिजात भाषा आहे हे सबळ पुराव्यानिशी रंगनाथ पठारे आणि त्यांच्या समितीने सिद्ध केले आणि मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा २०२४ मध्ये मिळाला. शेवटी भाषा ही लाखो वर्षांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक-राजकीय अभिसरणातून घडत असते. त्या अर्थाने प्रत्येक भाषा अभिजातच म्हणायला हवी आणि म्हणूनच ती टिकायला हवी. प्राचीन महाराष्ट्री, मरहट्टी भाषा, महाराष्ट्री प्राकृत भाषा, अपभ्रंश मराठी भाषा आणि आजची मराठी भाषा असा मराठीचा प्रवास आहे. महाराष्ट्री प्राकृत, महाराष्ट्री अपभ्रंश आणि मराठी या तीन वेगवेगळ्या भाषा नसून ती एकाच भाषेची तीन रूपे आहेत. मराठीतला आज उपलब्ध असलेला पहिला ग्रंथ 'गाथासप्तशती' हा सुमारे २००० वर्षे जुना आहे. 'लीळाचरित्र' आणि 'ज्ञानेश्वरी' हे मराठी भाषा अतिशय प्रगल्भ झाल्यानंतरचे श्रेष्ठ ग्रंथ आहेत. भाषा काही एकाएकी प्रगल्भ होत नाही. ती तशी होण्यासाठी अनेक शतके जावी लागतात. हे जागतिक तोडीचे ग्रंथ आठशे वर्षांपूर्वी ज्या भाषेत लिहिले गेले, त्यापूर्वी बारा-पंधराशे वर्षे मराठी भाषा अत्यंत समृद्ध भाषा होती याचे शेकडो शिलालेख, ताम्रपत्र, पोथ्या आणि हस्तलिखित ग्रंथिक पुरावे आज उपलब्ध झालेले आहेत.

मराठी भाषेवर सामान्य माणसाचे उदंड प्रेम आहे. तिचे अस्तित्व आणि तिची समृद्धी हा महाराष्ट्रीय लोकांच्या आस्थेचा आणि अभिमानाचा विषय आहे. नाणेघाटातील ब्राह्मी लिपीतील २२२० वर्षांपूर्वीच्या शिलालेखातील महारड्डीनो हा उल्लेख, विनयपीटक, दीपवंश, महावंश या ग्रंथातील महाराष्ट्राचे उल्लेख, हालसातवाहनाच्या गाथासप्तशतीतील श्रेष्ठ दर्जाचे मराठी काव्य, रामायण, महाभारत आणि गुणाढ्याच्या बृहत्कथेत येणारे असंख्य मराठी शब्द, हेमचंद्राची देशीनाममाला, वररुचीचे प्राकृतप्रकाश, शाकुंतल मृच्छकटिकातील अनेक पात्रांच्या तोंडचे मराठी संवाद यावरून मराठीची प्राचीनता निर्विवादपणे सिद्ध होते. पतंजली, कौटिल्य, वराहमिहिर, टॉलेमी, अल्बरूनी, चिनी प्रवासी ह्युएन त्सांग यांचे लेखन आणि धोर संशोधक श्री. व्यं. केतकर, राजारामशास्त्री भागवत, रावसाहेब वि.ना. मंडलीक, महापंडित राहुल सांकृत्यायन, डॉ. रा.गो. भांडारकर, नारायण विष्णु बापट, वि.का. राजवाडे, इरावती कर्वे, कृ.पां. कुलकर्णी, द.वा. पोतदार, वि.ल. भावे, शं.गो. तुळपुळे, रा.भि. जोशी आदींच्या संशोधनाच्या आधारे आधुनिक दृष्टीतून एक सुसंगत आराखडा मांडायचा झाल्यास महाराष्ट्री किंवा महाराष्ट्री म्हणजेच मराठी भाषा ही किमान अडीच हजार वर्षे जुनी असल्याचे सिद्ध झाले आहे. मराठी भाषा काळाच्या ओघात महाराष्ट्री, मरहट्टी, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, देशी, मराठी अशा वेगवेगळ्या नावांनी ओळखली गेलेली आहे. या वेगळ्या भाषा नसून ती एकाच भाषेची वेगवेगळी नावे होत. ज्ञानेश्वर, तुकाराम ते भाऊ पाध्ये, भालचंद्र नेमाडे, नामदेव ढसाळ आदींचे श्रेष्ठ लेखन आणि राजारामशास्त्री भागवत, श्रीधर व्यंकटेश केतकर, शं.गो. तुळपुळे, ल. रा. पांगारकर यांनी मराठी भाषेच्या निर्मितीबाबत केलेले विवेचन पाहता सारांशाने असे म्हणता येते की प्राचीनता, मौलिकता, श्रेष्ठ

साहित्याची परंपरा, भौगोलिक विस्तार या सर्व अंगांनी विचार करता मराठी ही अभिजात भाषा असून तिचे अभिजातपण स्वयंसिद्ध आहे.

या समृद्ध परंपरेमुळे मराठीचे वर्तमान हे उज्वल आहे, असे म्हणणे योग्य ठरते. मराठी भाषा ही केवळ प्रादेशिक संवादाचे माध्यम नसून ती व्यापक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ज्ञानपरंपरेचे प्रतिनिधित्व करणारी एक सशक्त भारतीय भाषा आहे. जागतिक स्तरावर मराठी भाषेचे स्थान १५ - १६ व्या क्रमांकावर असल्याचे आढळते, तर सुमारे ९ ते १० कोटी लोक ही भाषा बोलतात. भारताच्या भाषिक संरचनेत हिंदी आणि बंगालीनंतर मराठी ही तिसरी सर्वाधिक बोलली जाणारी भाषा म्हणून मान्यता प्राप्त आहे. महाराष्ट्राबरोबरच कर्नाटक, गोवा आणि गुजरात या राज्यांमध्येही मराठीचा प्रभावी वापर आढळतो. मराठी भाषेची एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्यपूर्ण बाजू म्हणजे तिची बोलीवैविध्यता. सुमारे ५० पेक्षा अधिक बोलीभाषा-अहिराणी, मालवणी, वऱ्हाडी, कोकणी, खानदेशी इ. मराठीच्या व्यापकतेचे आणि सामाजिक विस्ताराचे द्योतक आहेत. या बोलीभाषा केवळ भाषिक विविधतेचे प्रतीक नसून त्या स्थानिक संस्कृती, जीवनशैली आणि लोकपरंपरांचेही संवाहक आहेत.

आधुनिक काळात मराठी भाषेचा वापर विविध क्षेत्रांत वाढताना दिसतो. विशेषतः ग्रंथालयांची वाढती संख्या, प्रकाशन व्यवसायातील विस्तार आणि वाचनसंस्कृतीत होणारी पुनरुज्जीवनाची प्रक्रिया यामुळे मराठी साहित्यनिर्मितीला चालना मिळत आहे. याशिवाय विविध स्तरांवर आयोजित होणारी साहित्य संमेलने ही भाषिक आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची प्रभावी व्यासपीठे ठरत आहेत. शैक्षणिक क्षेत्रातही मराठीचे महत्त्व वाढताना दिसते. स्पर्धा परीक्षांमध्ये मराठी विषयाचा वाढता टक्का आणि मराठी माध्यमातून ज्ञानप्राप्तीची वाढती प्रवृत्ती यामुळे मराठीचे ज्ञानभाषा म्हणून स्थान अधिक दृढ होत आहे. याचबरोबर 'अभिजात भाषा' दर्जा मिळाल्यामुळे मराठी भाषेच्या संशोधन, संवर्धन आणि जागतिकीकरणाला नवीन दिशा प्राप्त झाली आहे. संस्कृतीच्या जतन आणि संवर्धनाच्या दृष्टीने मराठी भाषा एक प्रभावी माध्यम ठरते. ग्रामीण जीवनाचा आरसा, लोकपरंपरा, सण-उत्सव आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांचे जतन मराठीमधूनच घडते. त्यामुळे मराठी ही केवळ भाषा न राहता एक सांस्कृतिक ओळख म्हणून विकसित होते. तथापि, या उज्वल वर्तमानाबरोबरच काही आव्हानेही लक्षात घेणे आवश्यक आहे. जागतिकीकरण, इंग्रजीचे वाढते वर्चस्व आणि डिजिटल माध्यमांतील भाषिक बदल यामुळे मराठीच्या वापरावर काही प्रमाणात परिणाम होत आहे. मराठी भाषेचे वर्तमान जरी आशादायी असले, तरी तिच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने काही महत्त्वपूर्ण आव्हाने प्रकर्षाने समोर येताना दिसतात. ही आव्हाने सामाजिक, शैक्षणिक, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक स्तरांवर विविध स्वरूपात दिसून येतात.

मराठी विषयात शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी रोजगाराच्या संधी तुलनेने मर्यादित असल्याचे आढळते. उपलब्ध संधी प्रामुख्याने शिक्षण, पत्रकारिता आणि लेखन या पारंपरिक क्षेत्रांपुरत्याच सीमित राहतात. इतर व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये इंग्रजी भाषेला अधिक प्राधान्य दिले जात असल्यामुळे मराठी विषयातील विद्यार्थ्यांना स्पर्धात्मक वातावरणात टिकून राहणे कठीण जाते. याशिवाय, डिजिटल माध्यमे, भाषांतर, कंटेंट निर्मिती, लोकलायझेशन यांसारख्या नव्या क्षेत्रांबाबत पुरेशी माहिती आणि कौशल्याधारित प्रशिक्षणाचा अभाव जाणवतो. त्यामुळे मराठी विद्यार्थ्यांसाठी रोजगारनिर्मितीच्या नव्या संधी विकसित करणे ही अत्यावश्यक बाब ठरते. याचबरोबर अलीकडील काळात मराठी माध्यमातील शाळांची संख्या कमी होताना दिसते. पालकांमध्ये इंग्रजी माध्यमाबद्दल वाढते आकर्षण आणि रोजगाराच्या संधी इंग्रजीशी निगडित असल्याची धारणा यामुळे मराठी शाळांकडे दुर्लक्ष होत आहे. परिणामी, मराठी माध्यमातील शिक्षणाची मागणी घटत असून अनेक शाळा बंद पडण्याच्या स्थितीत आहेत. ही परिस्थिती मराठी भाषेच्या भविष्यासाठी चिंताजनक ठरते. मराठी भाषेतील वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ, डिजिटल पोर्टल्स आणि सामाजिक माध्यमे उपलब्ध असूनही त्यांचा वापर अपेक्षित प्रमाणात होताना दिसत नाही. अनेकांना मराठी माध्यमांमधील दर्जेदार माहिती, संधी आणि विविधता याबद्दल पुरेशी जाणीव नसते. इंग्रजी माध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मराठी माध्यमांकडे दुय्यम दृष्टीने पाहिले जाते. विशेषतः तरुण पिढीमध्ये मराठी माध्यमांचा वापर घटताना दिसतो, ज्यामुळे त्यांच्या लोकप्रियतेवर परिणाम होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी माध्यमांविषयी जागृती निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

डिजिटल युगात मराठी भाषेचा वापर वाढत असला तरी अनेक तांत्रिक अडथळे अद्याप कायम आहेत. विविध ॲप्स आणि सॉफ्टवेअरमध्ये मराठी भाषेच्या सुविधा अपुऱ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. देवनागरी लिपीत सुलभ टायपिंगसाठी आवश्यक साधनांची मर्यादा, तसेच दर्जेदार आणि प्रमाणित मराठी डिजिटल सामग्रीचा अभाव, हीही गंभीर समस्या आहे. डिजिटल माध्यमांमध्ये इंग्रजीचे प्राबल्य असल्यामुळे मराठीचा वापर तुलनेने कमी प्रमाणात दिसून येतो. त्यामुळे तंत्रज्ञानाशी सुसंगत आणि सुलभ अशा मराठी वापरासाठी नव्या उपाययोजना आवश्यक ठरतात. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे भाषेच्या शुद्धतेवर आणि

अभिव्यक्तीवर काही नकारात्मक परिणाम होताना दिसतात. मोबाईल आणि सामाजिक माध्यमांवरील संवादात संक्षिप्त शब्द, इंग्रजी-मिश्र भाषा (CODE-MIXING) आणि अपूर्ण वाक्यरचना यांचा वापर वाढला आहे. परिणामी, शुद्ध आणि प्रमाणित भाषेचा वापर कमी होत आहे. यामुळे भाषेची समृद्धता, शब्दसंपदा आणि अभिव्यक्तीची गुणवत्ता बाधित होण्याची शक्यता निर्माण होते. म्हणूनच तंत्रज्ञानाचा वापर करताना भाषिक शुद्धतेची जाणीव ठेवणे आवश्यक आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) तंत्रज्ञानामुळे ज्ञानप्राप्ती आणि कार्यसुलभता वाढली असली, तरी त्याच्या अतिरेक वापरामुळे मानवी बौद्धिक क्षमतेवर परिणाम होण्याची शक्यता व्यक्त केली जाते. अनेक विद्यार्थी स्वयंचिंतन करण्याऐवजी AI साधनांवर अवलंबून राहतात, ज्यामुळे त्यांच्या विश्लेषणक्षमतेत आणि सर्जनशीलतेत घट होऊ शकते. लेखन आणि संशोधन प्रक्रियेत वैयक्तिक बौद्धिक सहभाग कमी होण्याची ही प्रवृत्ती चिंताजनक आहे. त्यामुळे AI चा संतुलित आणि सजग वापर करणे आवश्यक आहे.

तरुण पिढीमध्ये मराठी वाचनसंस्कृतीपासून दूर जाण्याची प्रवृत्ती वाढताना दिसते. डिजिटल माध्यमांचा वाढता वापर, सोशल मीडिया आणि मनोरंजनाच्या साधनांमुळे वाचनासाठी वेळ कमी मिळतो. इंग्रजी साहित्याच्या प्रभावामुळे मराठी साहित्याकडे दुर्लक्ष होण्याची प्रवृत्तीही वाढली आहे. परिणामी, भाषिक जाण, साहित्यिक अभिरुची आणि अभिव्यक्ती क्षमता यांवर परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे वाचनसंस्कृतीला प्रोत्साहन देणे अत्यावश्यक ठरते. एकूणच, मराठी भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने वरील सर्व आव्हाने गंभीर आणि बहुआयामी स्वरूपाची आहेत. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी शैक्षणिक धोरणे, तांत्रिक साधने, सामाजिक जागृती आणि सांस्कृतिक उपक्रम यांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक आहे. मराठी भाषेचे अस्तित्व आणि विकास टिकवून ठेवण्यासाठी केवळ भावनिक नव्हे, तर व्यावहारिक आणि धोरणात्मक पातळीवर प्रयत्न होणे ही काळाची गरज आहे.

II. समारोप:

मराठी भाषा ही समृद्ध परंपरा, वैविध्यपूर्ण साहित्य आणि सशक्त सांस्कृतिक अधिष्ठान लाभलेली एक अभिजात भाषा आहे. तिचा प्रवास महाराष्ट्री प्राकृतपासून आधुनिक मराठीपर्यंत सातत्याने विकसित होत आलेला आहे. संतसाहित्य, महानुभाव वाङ्मय, तसेच आधुनिक साहित्यपरंपरेमुळे मराठीने केवळ भाषिक नव्हे तर सामाजिक आणि वैचारिक क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. वर्तमान काळातही मराठीचे अस्तित्व भक्कम असले, तरी जागतिकीकरण, इंग्रजीचे वर्चस्व, डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव आणि बदलती वाचनसंस्कृती यांसारखी आव्हाने तिच्यासमोर उभी आहेत. या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी केवळ भावनिक अभिमान पुरेसा नसून ठोस कृती आवश्यक आहे. शिक्षण, तंत्रज्ञान, संशोधन, रोजगारनिर्मिती आणि डिजिटल माध्यमांमध्ये मराठीचा व्यापक वापर वाढवणे गरजेचे आहे. तसेच, तरुण पिढीमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करणे आणि भाषिक शुद्धतेबद्दल जागरूकता वाढवणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. एकूणच, मराठी भाषा ही केवळ भूतकाळाचा वारसा नसून वर्तमानाची ओळख आणि भविष्यातील शक्यता आहे. तिचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी आणि विकासासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाने सजगपणे योगदान देणे आवश्यक आहे. अशा एकत्रित प्रयत्नांमुळेच मराठी भाषा भविष्यात अधिक सक्षम, समृद्ध आणि जागतिक स्तरावर प्रभावी ठरेल.

संदर्भग्रंथ:

१. कुलकर्णी, कृ. पां. - मराठी भाषेचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे
२. तुळपुळे, शं. गो. - प्राचीन मराठी कोरीव लेख, डेक्कन कॉलेज प्रकाशन, पुणे
३. राजवाडे, वि. का. - मराठी भाषेचे प्राचीन स्वरूप, भारत इतिहास संशोधक मंडळ
४. भागवत, राजारामशास्त्री - मराठी भाषेचा उगम व विकास, मौज प्रकाशन, मुंबई
५. चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री - निबंधमाला, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे
६. फुले, महात्मा जोतीराव - समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
७. पठारे, रंगनाथ (संपा.) - मराठी अभिजात भाषेचा अहवाल, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

